

Lars Hem

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Om frihed, nødvendighed og moralske overvejelser

I. Det overordnede begrebslige billede Bertelsen præsenterer i sin artikel står ikke særlig klart for mig. Det er som om nogle grundkategorier i min egen begrebslige struktur - erkendelsesteori, ontologi, videnskabsteori, metode og moral for at nævne nogle af de vigtigste - har betydninger og implikationer som jeg opfatter anderledes end Bertelsen. Og jeg kan i det hele være i tvivl om han adresserer de problemer jeg ville betegne med disse termer, andet end tangentielt.

Med fare for at have misforstået Bertelsens projekt alvorlig, er det som giver mest mening for mig at opfatte artiklen som et forslag til en taxonomi over de begrebslige problemer (og dermed de termer disse problemer kan formuleres i) som er involveret i overvejelser om den frie vilje, almenpsykologi, psykoterapi og moral. Dette er en taxonomi som, så vidt jeg kan bedømme, bygger på den grundlæggende genstandsbestemmelse af psykologien som Bertelsen har formuleret i sin bog "Tilværelsesprojektet" (Bertelsen 1994). At det er en taxonomi over *begrebslige* problemer, indebærer for det første at det med nødvendighed kommer et abstrakt præg over fremstillingen, idet det som sorteres i taxonomien ikke er håndgribelige forhold eller ting. For det andet indebærer det at metodeproblemerne ikke er relevante - de kommer først i næste omgang, når taxonomien skal bruges til at formulere problemer i virkeligheden som kan undersøges.

Hvis jeg har ret i at det artiklen fremlægger, er et forslag til en taxonomi over begrebslige problemer, er det irrelevant at forholde sig til fremstillingen som om den formulerede et synspunkt. Andet end implicit, i form af taxonomiens grundlæggende genstandsbestemmelse og de på denne byggende sorteringskriterier, - og dette ligger ifølge min tolkning udenfor artiklens ramme, det er der i princippet argumenteret for i bogen om tilværelsesprojektet.

Vurderingen af en taxonomi har andre kriterier og et andet sigte en vurderingen af argumentationen for et synspunkt. En taxonomi kan være mere eller mindre oversigtlig og den kan være mere eller mindre eksplicit med hensyn til sine sorteringskriterier. Den kan også - og særlig - være mere eller mindre velegnet som udgangspunkt for teoretiske overvejelser eller modeldannelser. Men det er lidt malplaceret at behandle fremstillingen af en taxonomi som om det var en argumentation for et synspunkt.

I Bertelsens fremstilling er der særlig de gennemgående figurer som bidrager til at fremstillingen fremtræder velordnet og oversigtlig - det er i figurerne systematikken i termbrugen bliver synlig. Men jeg er som nævnt usikker på om jeg har forstået hans termer eller er klar over hvilke sorteringskriterier han bruger i udvalget og ordningen af de problemer som

indgår i taxonomien, og som således fremvises forbilledlig i figurerne. Dette kan skyldes at jeg ikke har argumentationen i "Tilværelsesprojektet" present, og derfor ikke har nogen klar forestilling om den underliggende genstandsbestemmelse og dermed hvilken begrebsdannelse disse termer henviser til. Jeg ser mig derfor ikke i stand til at give nogen kvalificeret vurdering af taxonomiens velegnethed, hverken som bidrag til at give en oversigt over problemerne eller som udgangspunkt for en teoretisk modeludvikling. Det jeg kan forholde mig til, vil derfor være enkelte løsevne passager i teksten. En diskussion og kritik af sådanne løsevne passager yder på ingen måde fremstillingen - og dermed, i min tolkning, den foreslåede taxonomi - retfærdighed. En taxonomi må vurderes som en helhed hvis en vurdering skal have mening. Men mine kommentarer kan måske bidrage til at enkelte elementer i eller forudsætninger for taxonomien bliver klarere.

II. Bertelsen diskuterer forholdet mellem fri vilje og determinisme i de to første afsnit af artiklen. Hans udgangspunkt er hvad han opfatter som to grundopfattelser om den frie vilje. Han stiller det således op i indledningen: "Determinismens årsags-virkningsbaserede forklaringsmåde ser ud til at udelukke eksistensen af den frie vilje", mens "Libertarianismen antager, at visse begivenheder, herunder visse af de menneskelige handlinger og oplevelser, ikke er årsagsbestemte; men bestemt af de grunde det frit villende menneske giver sig selv".

Denne måde at stille problemet på, kan for en første overvejelse synes plausibel. Den er beslægtet med en lang tradition i vestlig religiøs filosofi som i alle fald går tilbage til Augustin, hvor problemet er stillet som et som handler om hvordan forestillingen om Guds almagt kan forenes med en forestilling om menneskelige valg, og dermed om synd, skyld og frelse. I Augustins overvejelser over dette spørgsmål, er der to pointer som vi genfinder i al senere etisk og politisk filosofi i vesten.

Den ene pointe er sammenkædningen af forestillingen om frihed med forestillingen om ansvarlighed, og dermed med forestillingen om moral overhovedet. Hos Augustin formuleret på f.eks. følgende måde: "Hvis vi ikke gør det onde med vilje, så bør vi ikke dadle eller formane nogen, og da måtte nødvendigvis kristen lov og hele religionens tukt ophæves. Det er altså med viljen vi synder! Og da det ikke er tvivlsomt at vi synder, så kan jeg ikke indse at man kan tvivle på at sjælen har en frit vælgende vilje (*liberum voluntatis arbitrium*)" (her efter Næss 1961, s. 296). Ansvarlighed - overfor Gud eller mennesker - bygger således på friheden til at

vælge, hvilket er en grundforestilling i vestlig politisk og moralsk filosofi.¹

Den anden pointe er Augustins svar på hvorfor Gud i sin almægt ikke har skabt os således at vi ikke synder: "Gud fant at de tjenere ville være de beste som tjente ham i frihet. Og det kunne slett ikke skje hvis de ikke tjente med vilje, men under tvang." (Næss 1961, s. 296) Denne tankegang genfinder vi hos Roussau, Kant, Paine og Jefferson, med en lille drejning på, i oplysningstidens naturretlige begrundelser for at en retfærdig samfundsorten og den sociale fred må bygge på at den politiske myndighed etableres gennem frie borgeres delegering af autoritet - spidsformuleret i den nord-amerikanske revolutions jordnære og magtfulde slagord: "No taxation without representation!".

Den anden af disse pointer viser os således den tætte sammenhæng mellem moralfilosofiske overvejelser og egentlig politiske spørgsmål som har eksisteret i vestlig filosofi siden renæssancen (i østlig/kinesisk filosofi er dette ikke en sammenhæng, men snarere en identitet) - og er også et skrålys ind på nutidens optagethed af "etik" i den offentlige debat til fortrængelse for de politiske ideologier man var optaget af for 15-20 år siden. Men det er ikke denne sammenhæng mellem etik og politik som er Bertelsens anliggende. Hans anliggende er den første af Augustins pointer, problemet om foreneligheden af et deterministisk verdensbillede med forestillingen om den frie vilje og dermed individers moralske ansvarlighed. Men dette sidste er tilsyneladende heller ikke Bertelsens anliggende, i alle fald ikke i denne kontekst.

Spørgsmålet om determinisme og den frie vilje er ekstensivt behandlet op gennem filosofihistorien, med et utal af (ofte skråsikre) synspunkter på hvordan denne tilsyneladende modsætning bør behandles.² For de fleste bidragsydere har problemet handlet om at begrunde eller forsvare bestemte moralske positioner - eller forestillingen om moral overhovedet - og det er ikke Bertelsens projekt. Hans projekt, som jeg læser ham, er udtalt almenpsykologisk og

¹ Dette til forskel fra østlig filosofi, hvor moralfilosofiens fokus mere har været hvordan individets anerkendelse af de sociale realiteters forrang for den individuelle tilskyndelse kan tilvejebringes. Dette er i klassisk kinesisk filosofi formuleret som principper for kultivering af den centrale confusianske dyd *li* - en sans for det det som passer sig. Det nærmeste danske ord med den samme moralske klangbund er antagelig forestillingen om anstændighed i mellem menneskelige forhold. I kinesisk filosofi er denne tanke formuleret som en stræben efter harmoni og undgåelse af ekstreme eller absolutte standpunkter. Det er udmøntet moralfilosofisk og - ikke mindst - pædagogisk som en forpligtelse til lydighed overfor autoriteterne og som understregning af at evnen til at tilpasse sig de til enhver tid givne forhold uden at skabe konflikt, er det modne eller vise menneskets adelsmærke. Denne bestræbelse er, i de fragmenter som er overlevet fra Confucius selv, formuleret og begrundet med hvad Arne Næss (Næss 1961, s.34) kalder en forpligtende humanisme, - den gyldne regel bør følges og menneskekærlighed udvises i alle livets forhold, uanset omstændighederne og egen fordel. En bred og indforstået fremstilling af den confusianske etik, således som den har manifesteret sig i kinesisk historie og samfundsliv kan findes hos Wu 1982, en mere vestlig baseret fremstilling af kinesisk historie findes hos Rodzinski 1984.

² Se Ofstad 1961 s.7 ff for eksemplificeringer. Ofstad er min hovedkilde til overblikket over feltet.

realvidenskabeligt. Bertelsen ser sin artikel som et realvidenskabeligt bidrag og ikke et bidrag til moralfilosofien - om end han nok vil anerkende at den moralfilosofiske diskurs er relevant og at dette er en af grundene til at tage udgangspunkt i denne klassiske moralfilosofiske problemstilling. Så meget mere underlig er det så, at netop de dele af filosofien som er forpligtet på en videnskabelig tankegang, som er beskæftiget med at begrunde videnskaberne og reflektere over dens metoder og resultater, jo netop er de dele af filosofien hvor man - nærmest som en selvfølge - mener at det er udtryk for filosofisk uforstand at opfatte en kausal og deterministiske - en videnskabelig - verdensanskuelse som en modsætning til forestillingen om menneskets frihed og dermed til forestillingen om friheden til at træffe moralske valg.³

Både i den rationalistiske tradition fra Kant og i den empiristiske tradition fra Hume anser man problemet om foreneligheden af en videnskabelig verdensanskuelse med forestillingen om den frie vilje som et skinproblem. Man har forskellige grunde hertil, knyttet sammen med deres forskellige opfattelser af de filosofiske grundproblemer. Men i begge traditioner mener man at både frihedsbegrebet og moralbegrebet står trygt på den samme filosofiske grund som videnskaberne ellers bygger på - nemlig på fornuftens og erfarings grund.

En central pointe i Kants erkendelseskritik, og det vil sige hans kritiske undersøgelse af realvidenskabens vilkår, er at han afgrænser den teoretiske fornufts gyldighed i form af fire antinomier, paradokser vil man nok sige i moderne filosofi. Antinomiernes er tilsyneladende grundlæggende spørgsmål om verdens indretning som den teoretiske fornuft ikke kan afgøre, fordi både tese og antitese kan bevises ud fra fornuftens egne forudsætninger. Spørgsmålet om determinisme og den frie vilje er den tredje af disse antinomier - men de hænger i øvrig sammen (se Kant 1781/1787 s. 384 ff, særlig s. 409 ff som omhandler den tredje antinomi). Når de ikke kan afgøres, skyldes det i følge Kant netop at antinomiernes spørgsmål ikke tager sit udgangspunkt i erfaringen. De handler ikke om hvordan vi kan udvikle en begrebslig forståelse af empiriske erfaringer, og er således heller ikke underkastet de vilkår en sådan bestræbelse er underkastet - de vilkår som han redegør for i "Kritikken af den rene fornuft" og hvor kausalkategorien er en af de centrale.

Kants substantielle behandling af spørgsmålet om den frie vilje sker i moralfilosofien, det hører ind under det han kalder den praktiske fornuft. Her tager han den moralske bevidstheds eksistens - og dermed friheden til at træffe moralske valg - som forudsætning, på samme måde som hans behandling af erkendelsesproblemet tager den umiddelbare erfaring som forudsætning. Deri, kan man sige, er hans argumentation beslægtet med Augustins. Men i sin behandling af spørgsmålet er Kant, i tråd med hele sin filosofi, optaget af hvilke principper det han så kalder den praktiske fornuft er bundet af i sine moralske valg. Selve friheden til at træffe valgene - hos Augustin, den kendsgerning at vi synder - er som nævnt forudsætningen for disse overvejelser.

³ "The grounds in favor of determinism appear to me overwhelming ..." Russel 1910 s.37

For Kant, og i den filosofiske tradition fra Kant, er det således en kategorifejl at stille spørgsmålet om viljens frihed op som en modsætning til den ubetingede kausalitet som er en af naturerkendelsens vilkår.

I den empiristiske tradition er man lige så afvisende overfor at se den frie vilje som et problem for den videnskabelige tænkning som i den rationalistiske tradition, men af andre grunde. Empiristerne opfatter kausalitet og determinisme som hvad man kan kalde grundlæggende regulerende ideer for den videnskabelige aktivitet, baseret på vor erfaring med verdens regelmæssighed, snarere end som et vilkår for den realvidenskabelige begrebsdannelse, således som Kant gør. For dem er pointen at viljeshandlinger er ligeså sammenvævet i verden og dens regelmæssigheder som alt muligt andet. Handlinger er motiverede og baseret på individets opfattelse af situationen - og deres forekomst kan forklares med henvisning til dette. Menneskers handlinger kan derfor gøres til genstand for videnskab i den forstand at de et stykke på vej kan forudsiges. At dette kan gøres, anser empiristerne for et etableret faktum. Da de også opfatter friheden til at træffe valg som en kendsgerning, kan den tilsyneladende modsætning kun skyldes en misforståelse af frihedsbegrebet - og det oftest fremførte bud på et frihedsbegreb er at frihed kun kan betyde fravær af tvang.⁴ Hume formulerer dette således: "For hvad menes der med frihed når det drejer sig om viljeshandlinger? Vi kan bestemt ikke mene at handlinger har så lidt forbindelse med motiver at det ene ikke følger med en hvis grad af regelmæssighed på det andet, eller at det ene ikke giver anledning til en slutning til det andets eksistens. For dette er åbenbare og anerkendte kendsgerninger. Med frihed kan vi derfor kun mene vor magt til at handle eller undlade at handle i overensstemmelse med viljens bestemmelser; det vil sige at hvis vi vælger at blive stående så kan vi det; hvis vi vælger at flytte os så kan vi også det." (Hume 1750, s. 144).

Et korrekt frihedsbegreb handler ifølge Hume således ikke om frihed som modsætning til nødvendighed, men om frihed som modsætning til tvang. Frihed som modsætning til nødvendighed kan ifølge ham kun begrundes ved at henvise til at noget eksisterer tilfældig - og det tilfældige kan man i følge Hume ikke påvise eksistensen af, det er, som han siger, et rent negativt begreb. For Hume henviser forestillingen om tilfældighed, som jeg læser ham, til vor uvidenhed og ikke til hvad vi ved.

Det kan synes som empiristerne, ved at identificere kausalitet og determinisme med regelmæssighed og forudsigelighed, - og altså ikke med det jeg tror Bertelsen mener med "hård determinisme", idet en sådan "hård" determinisme efter empiristernes opfattelse ikke giver praktisk

mening, - kan omdefinere frihedsbegrebet og dermed undgå det dilemma Bertelsens overvejelser tager udgangspunkt i. I lys af artiklens senere argumentation, kan det imidlertid se ud som om det dilemma Bertelsen tager udgangspunkt i, snarere handler om hvordan man kan forene en forestilling om menneskets autonomi og spontanitet med en videnskabelig verdensanskuelse, end det handler om forholdet mellem determinisme og frihed, således som dette forhold jævnt hen har været diskuteret i filosofihistorien. Jeg vil derfor afslutte denne kommentar med et længere citat af Bertrand Russel, som på en og samme tid opsummerer hvad man kan kalde en deterministisk verdensanskuelse, dvs. en verdensanskuelse som ikke anerkender gyldigheden af et begreb om fri vilje som er uafhængig af denne determination, og forholder sig til menneskets valgmulighed og spontanitet. Russel adresserer altså, så vidt jeg kan bedømme, substansen i Bertelsens problem, men formulerer et andet standpunkt til det end det Bertelsen gør i sin artikel.

The principle of causality - that every event is determined by previous events, and can (theoretically) be predicted when enough previous events are known - appears to apply just as much to human actions as to other events. It cannot be said that its application to human actions, or to any other events, is wholly beyond doubt; but a doubt extending to the principle of causality must be so fundamental as to involve all science, all everyday knowledge, and everything, or almost everything, that we believe about the actual world. If causality is doubted, morals collapses, since a right action, as we have seen, is one of which the probable effects are the best possible, so that estimates of right and wrong necessarily presupposes that our actions can have effects, and therefore that the law of causality holds. In favor of the view that human actions alone are not the effects of causes, there appears to be no ground whatever except the sense of spontaneity. But the sense of spontaneity only affirms that we can do as we choose, and choose as we please, which no determinist denies; it cannot affirm that our choice is independent of all motives,⁵ and indeed introspection tends rather to show the opposite." (Russel 1910, s.38 ff)

Referencer:

- Bertelsen, Preben (1994): *Tilværelsesprojektet. Det menneskeliges niveauer belyst i den terapeutiske proces*. Dansk Psykologisk Forlag, København
 Hume, David (ca.1750): *Inquiry concerning Human Understanding*. Her citeret efter *David Hume* (udvalg

⁴ I Ofstads analyse lister han seks hovedbetydninger af frihedsbegrebet, som han derefter analyserer og undersøger konsekvenserne af (se Ofstad 1961, s.37ff). De seks er: 1.Frihed som fravær af tvang. 2.Frihed som ikke-determineret. 3.Frihed som selvedtryk (vi vil nok sige autonomi) 4. Frihed som fornuft (jfr. Spinoza) 5. Frihed som overensstemmelse med hvad man bør 6. Frihed som muligheden til at gøre noget andet end hvad man faktisk gør. Jeg tror noget af uklarheden i Bertelsens analyse skyldes at han tager udgangspunkt i definition 2, men har definition 3 som fokus i det meste af fremstillingen.

⁵ Russels note: "A motive means merely a cause of volition."

- af Niels Egmont Christensen), Berlingske Forlag, København 1966
- Kant, Immanuel (1781/87): *Kritik der reinen Vernunft*. Her referet til: *Immanuel Kant's Critique of Pure Reason* (tr. Norman Kemp Smith), Macmillan, London 1929 (udateret paperback optryk)
- Næss, Arne (1961): *Filosofiens historie*. Universitetsforlaget, Oslo
- Ofstad, Harald (1961): *An Inquiry into the Freedom of Decision*. Svenska Bokförlaget, Stockholm
- Rodzinski, Witold (1984): *The Walled Kingdom*. The Free Press, New York
- Russel, Bertrand (1910): *Philosophical Essays*. Routledge, London 1994
- Wu, K.C. (1982): *The Chinese Heritage*. Crown Publishers, New York